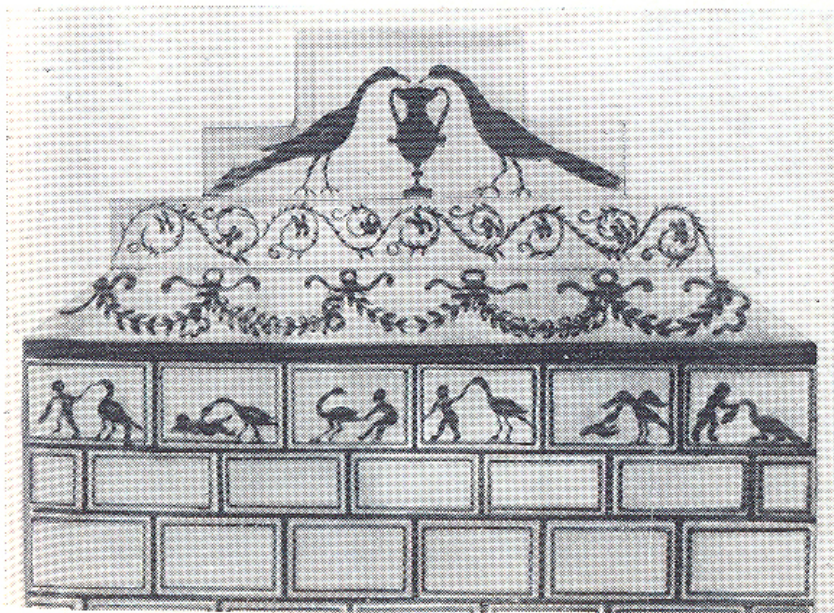

Марина Скржинська

НАЙДАВНІШІ ВІДОМОСТІ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І ПРО АФРИКУ

Перші звістки про Африку були принесені на терени сучасної України греками, що поселились у другій половині VII–VI ст. до н. е. на північному узбережжі Чорного моря. Мілетські колоністи, що заснували у Причорномор'ї більшість грецьких полісів, на той час уже мали певне уявлення про населення трьох відомих еллінам материків. Європа, Азія й Лівія (так тоді називали Африку) були нанесені на складені їхніми співвітчизниками Анаксимандром і Гекатеєм карти в VI ст. до н. е. (Her. IV, 42, 44)¹. Елліни, які знайшли собі нову батьківщину в Північному Причорномор'ї, розуміли, що вони живуть в Європі, так само, як їхні сусіди-варвари і греки на Балканському півострові, з якими вони підтримували постійні зв'язки. Мілет та інші поліси, вихідці з яких заснували Тіру, Ольвію та міста на берегах Боспору Кіммерійського, знаходилися в Азії й сусідили з багатьма народами, здавна відомими грекам.

Із усних легенд та епічних поем колоністи в Північному Причорномор'ї з найдавніших часів мали відомості про два африканських народи: ефіопів і пігмеїв. Дія міфу про битви пігмеїв проти журавлів розгорталась у майже невідомих південних областях Лівії. Багато античних авторів локалізували низькоросле плем'я пігмеїв на південній окраїні ойкумени, деś біля витоків Нілу, куди на зиму прилітають журавлі (Her. II, 22; Aristot. Hist. anim. VIII, 12, 597). Згідно з грецькими переказами, журавлі щорічно спустошували хлібні поля пігмеїв, а ті знищували яйця журавлів і вступали з ними у битви. Докладного викладу міфу не збереглося, хоча йому була присвячена навіть ціла поема «Гераномакія». Гомер в «Іліаді» (II, 2–7) порівняв вигуки наступаючих троянців із криками журавлів, що нападають на пігмеїв. Це свідчить про популярність міфу, адже в порівняннях використовувалися добре відомі образи. Тому ми маємо підстави думати, що греки в

Мал. 1. Поединки пігмеїв і журавлів. Розпис склепу в некрополі Пантікапея. II – I ст. до н. е.

Північному Причорномор'ї, так само, як інші елліни, котрі докладно знали гомерівські поеми, здавна мали уявлення про те, що десь на півдні Лівії живуть пігмеї. Їхні уявні бої проти журавлів уже з VI ст. до н. е. стали сюжетами картин на вазах². Найдавніший зразок такого розпису в Північному Причорномор'ї знайдено у Пантікапеї й датується другою чвертю V ст. до н. е.³ Переважну більшість пізніших ваз на цей сюжет також знайдено в некрополях Пантікапея й інших міст Боспору, він рідко трапляється за його межами, наприклад, на рельєфі мегарської чашки з Ольвії⁴.

Для жителів Північного Причорномор'я сюжет міфу мав особливу привабливість тому, що сюди й до сусідньої Скіфії журавлі прилітали на літо з країни пігмеїв. Аристотель в «Історії тварин» (VIII, 12, 597 a, b) писав про перельоти журавлів із скіфських рівнин до Єгипту, незвіданих верхів'їв Нілу. Як і кожному еллінові, йому пригадався знаменитий переказ, який він мимохідь згадав: «Там, як кажуть, журавлі б'ються проти пігмеїв». Аристотель також виділив важливу для розуміння міфу впевненість греків у тому, що саме журавлі перелітають з одного кінця ойкумени до іншого, а шлях інших перелітних птахів є набагато коротшим. Таким чином, журавлі мали можливість зазирнути за межі реального світу на його північних і південних рубежах.

Мал. 2. Битва пігмеїв із журавлями. Червонофігурна пелика з Пантикапея. 380–370 рр. до н. е.

Цей міф на Боспорі вже у IV ст. до н. е. асоціювався з уявленням про переміщення душі померлого в потойбічний світ. На шляху покійного біля кордонів потойбічного царства й відбуваються бої напівміфічних істот амазонок проти грифонів і пігмеїв проти журавлів. Такі образи і уявлення існували в середовищі боспорян не одне століття, що підтверджується картиною битви пігмеїв проти журавлів на виконаній місцевим художником фресці у склепі II–I ст. до н. е.⁵ (мал. 1).

Вази IV ст. до н. е. з картинами боїв пігмеїв проти журавлів знайдено виключно в некрополях. Це пелики, розписані аттичними майстрами спеціально для вивезення на Боспор⁶. Найскладніша композиція з числа таких малюнків включає трьох журавлів і чотирьох пігмеїв. Двоє з них мають негритянські риси обличчя, чим зроблено натяк на поширеність міфу на півдні Лівії. Вінки на головах пігмеїв вказують на їхню перевагу в бою (мал. 2). На інших вазах бачимо звичайно три фігури: два пігмея й один журавель або два журавлі й пігмей.

Пігмеїв зображували одного розміру з птахами, а іноді й такими, що поступались їм у зрості (мал. 3). У цьому, ймовірно, відбилися якісь

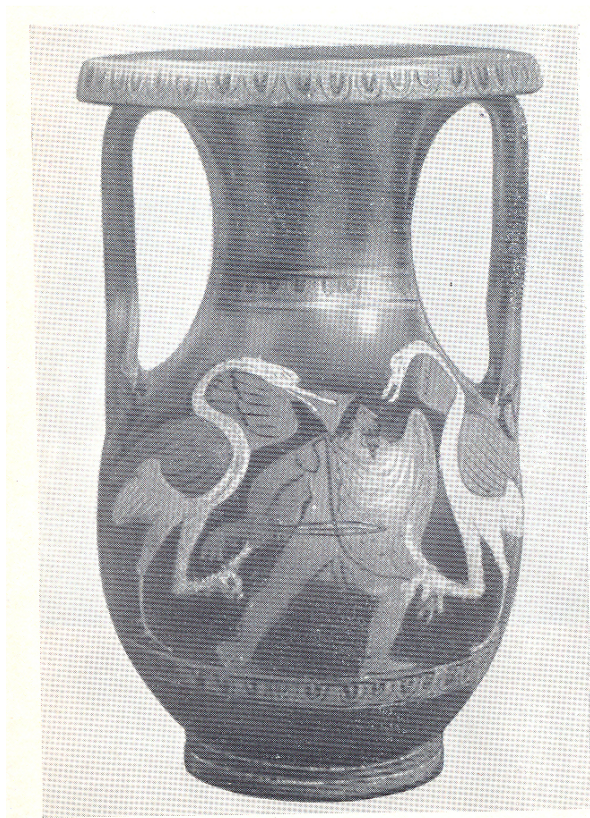
відомості про низькорослі племена, що дійсно мешкали в Африці. Їх згадували в своїх творах Геродот (IV, 43), Аристотель (Hist. Anim. VIII, 12, 2), Страбон (VII, 2, 1) та ін. У мотиві битви журавлів проти пігмеїв відбилась уявлення греків про войовничий характер цих птахів (Aristot. Hist. Anim. 13, 3). Недарма поети часто порівнювали вигуки наступаючих воїнів із журавлиними (Hom. II, II, 459, III, 1–7; Nonn. Dion. XIV, 331; Verg. Aen. X, 264; Val. Flac. Argon. III, 359).

Про далеку Лівію, і передусім єгиптян, що жили в ній, колоністи з давніх-давен мали певні звістки. Важко сказати, чи були в Північному Причорномор'ї в VI–V ст. до н. е. освічені люди, які читали твори Гекатея і Геродота, докладно описали Єгипет і все, що тоді було відомо про Лівію. Однак, поза сумнівом, вихідці із Мілета мали знання про Навкратіс, мілетську колонію, засновану в гирлі Нілу ще до освоєння греками земель на північних берегах Понта Евксинського. В архаїчну добу мілетські купці привозили до Ольвії й на Боспор вироби з алебастру і скловидної маси, що зветься єгипетським фаянсом, виготовлені єгиптянами, а також греками за єгипетськими зразками в майстернях Навкратіса.

Це були різноманітні невеликі посудини для парфумерії, намиста, підвіски й амулети⁷. Серед останніх особливо варто виділити жуків-скарабейв. Греки запозичили в єгиптян віру в магічну силу скарабейв, що уособлювали за древніми віруваннями безсмертя. Одна сторона амулета була випуклою і відтворювала спину жука, а на іншій, пласкій і гладенькій, вирізали фігурки людей і тварин або ієрогліфічні написи, тому цей бік амулета власник міг використати як печатку. Після завоювання Єгипту персами 525 року до н. е. імпорт із Навкратіса припинився, але знахідки в некрополях свідчать про те, що предметами з Північної Африки користувалися ще на початку V ст. до н. е.⁸.

Купці з Мілета та деяких інших іонійських міст постійно відвідували грецькі колонії як на півдні, так і на півночі освоєних еллінами земель. За їхніми розповідями, жителі Північного Причорномор'я архаїчної доби знали про життя своїх співвітчизників у Навкратісі й нориви і звичаї їхніх сусідів єгиптян. Ієрогліфи на скарабеях давали уявлення про незвичний для греків вид письма. Ті ж самі купці могли не лише повідомляти про чорношкіру людність Африки, а й іноді ілюструвати свої розповіді зображеннями на предметах образотворчого мистецтва. До таких зразків відноситься голова негра на печатці VI ст. до н. е., знайдений на Березані⁹.

В античні часи чорношкірих людей називали ефіопами (Hom. Od. IV, 84). Найдавніші згадки про них містяться в епічних поемах. Гомер уявляв ефіопів щасливим племенем, що живе на краю землі, куди час від

Мал. 3. Пігмей, що б'ється з двома журавлями.
Червонофігурна пелика з Пантикапея. 320–300 рр. до н. е.

часу відправляються самі боги (Ном. II. 423; Od. I, 23). Військо ефіопів на чолі з їхнім царем Мемноном, сином богині Еос, допомагало троянцям. Про це розповідає поема «Ефіопіада», присвячена описові заключного етапу Троянської війни. Елліни в Північному Причорномор'ї знали епічні поеми, тому що Гомера вчили у школах всіх грецьких держав, а «Ефіопіада» була твором Арктина, уродженця Мілета. Ілюструючи епізоди з епосу, аттичні вазописці неодноразово зображували негрів із війська Мемнона, але самого царя малювали таким самим, як інших героїв Троянської війни. Добрий приклад цього дають дві чорнофігурні вази, розписані видатним художником Ексекієм у третій чверті VI ст. до н. е. На одній амфорі бачимо негра, що супроводжує Мемнона. Той негр убиває Антилоха¹⁰, друга Ахілла, а на іншій намальований Менелай, що завдає смертельного удару негрові з війська Мемнона¹¹.

На початку V ст. до н. е. до Ольвії і на Боспор стали довозити аттичні вази із зображеннями ефіопів. Серед них були посудини у

Мал. 4. Озброєний ефіоп. Червонофігурний алабастр із Пантикапея.
Перша чверть V ст. до н. е.

вигляді фігур або голів негрів і негритянок, виконані на межі архаїчної та класичної епох¹², а пізніше в містах Північного Причорномор'я подібні посудини трапляються вже у римський час¹³. Картини за участю ефіопів прикрашають два алабастри і канфар із Пантикапея¹⁴. Перелічені посудини призначались для різних цілей: фігурними користувалися при виконанні ритуалів у різних релігійних і особливо заупокійних церемоніях; алабастри правили за вмістилище пахучих олій, якими натирали тіло, а канфари були кубками для пиття і узливання богам.

На чорнофігурних алабастрах негри з характерними для них рисами обличчя намальовані у вигляді воїнів, а пальма, що стоїть поруч одного з них, вказує на їхнє походження з південних країн (мал. 4). Вазописці не знали національного одягу і озброєння своїх героїв, тому зображували негрів у відомих грекам варварських костюмах і споряджали відповідною зброєю. На алабастрах із Північного Причорномор'я негри представлені у скіфському озброєнні з топірцем, луком і сагайдаком, а на канфарі

——— НАЙДАВНІШІ ВІДОМОСТІ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І

ефіопа одягли у фракійський костюм з особливим плащем і м'якою шапкою з вухами. Озброєні негри на розписних вазах архаїчної доби, швидше за все, представляють воїнів із війська Мемнона, описаного в «Ефіопіаді», або з якогось невідомого нам переказу. Адже тоді міфи були головним джерелом розписів ваз. Таке тлумачення підтверджується ілюстраціями і написами на двох згаданих амфорах майстра Ексекія.

На творах ужиткового мистецтва з Північного Причорномор'я елліністичного часу негри з'являються на золотих підвісках і намистах із Пантикапея¹⁵, на рельєфах, що прикрашали кубок, і на фігурній посудині з Ольвії¹⁶. Переважно це декоративні голови негрів, а посудина із Ольвії зображує заснулого слугу, що чекає хазяїна після нічної гулянки¹⁷.

В елліністичну добу відомості про населення північної Лівії стають набагато глибшими і конкретнішими завдяки прямим контактам жителів Північного Причорномор'я з Єгиптом. Там після розпаду держави Олександра Македонського утворилось Єгипетське царство, в якому спочатку правив полководець Олександра Птолемей Лаг (305–283 рр. до н. е.), прозваний Сотером (рятівником), а далі його наступники, що носили те саме ім'я, але з іншими епітетами. Розквіт могутності цього царства припадає на III ст. до н. е., і саме до цього часу відноситься більшість наших джерел щодо зв'язків держав Північного Причорномор'я з Єгиптом.

У часи правління династії Птолемейів офіційною мовою була грецька. Тому приїждж з Єгипту могли вільно спілкуватися з жителями Тіри, Ольвії, Херсонеса і Боспору й розповідати про свою батьківщину. Доказом таких контактів є знайдені в тих містах кілька написів і графіті, а також персні «птолемейського типу». Багато з них прикрашено зображеннями обожнених єгипетських царів і цариць; серед них Птолемей II Філадельф (285–246 рр. до н. е.) і його дружина Арсиноя, Птолемей III Евергет (246–221 рр. до н. е.) і його дружина Береніка, а також Арсиноя, дружина Птолемея IV Філопатора (221–203 рр. до н. е.). Усі ці персні бронзові, за виключенням одного кістяного, знайденого в Ольвії¹⁸. Згідно з цілком ймовірним припущенням О. Я. Неверова, ці персні належали мореплавцям¹⁹. Певно, не випадково більшість згаданих пернів прикрашена портретами двох Арсиной, тому що обожнені цариці вважалися покровительками мореплавства.

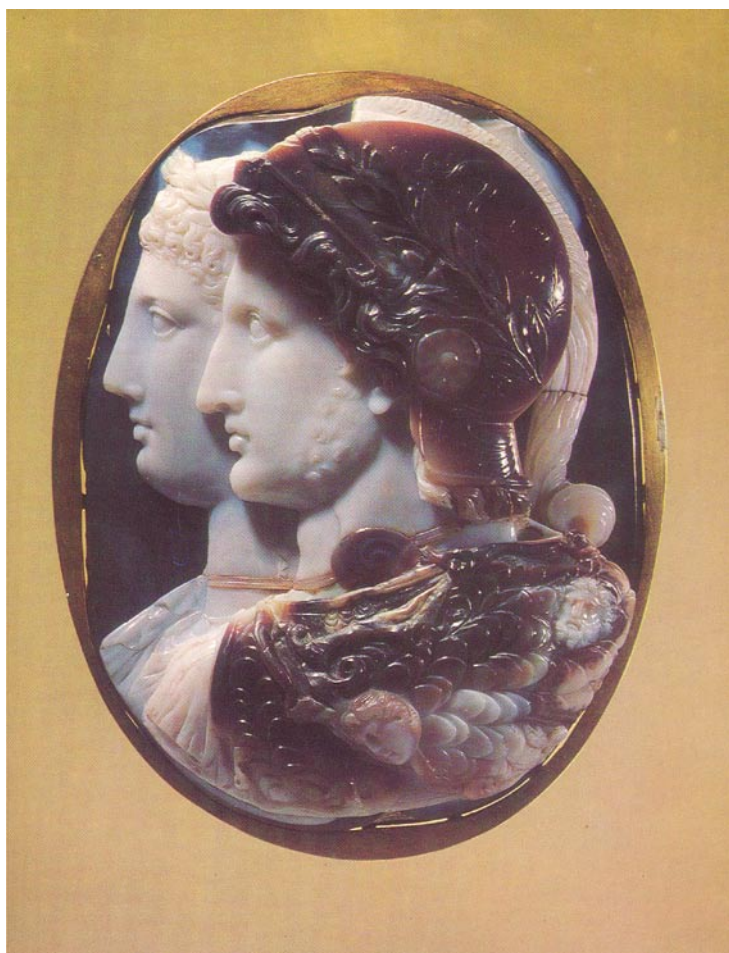
Можливо, деякі боспоряни, що часто вирушали в морські поїздки, сприйняли віру в покровительство обожнених єгипетських цариць, тому що у боспорських некрополях знайдено найбільшу в Північному Причорномор'ї кількість пернів із їхніми зображеннями. Окрім того,

існує припущення, що такі персні належали місцевим жителям, котрі служили найманцями в єгипетському війську²⁰.

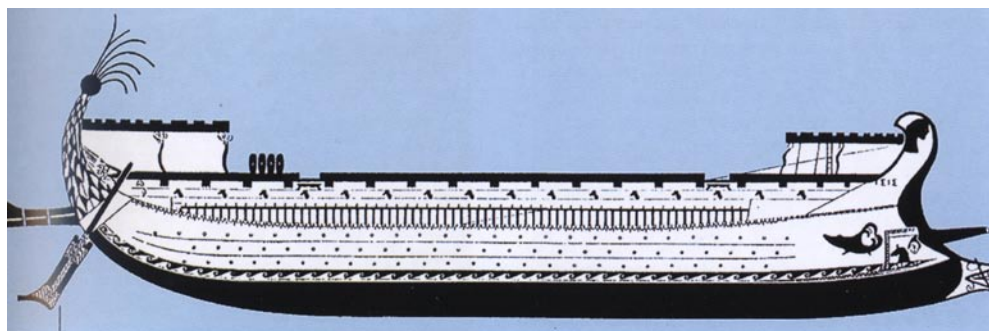
Прибульці з Єгипту привезли до Північного Причорномор'я найраніші для цього регіону зображення Серапіса та Ісиди. До числа найдавніших пам'яток такого роду належить знайдена в Пантікапеї голова статуї з чорного базальту, виконана в середині III ст. до н. е. Вона представляє Арсиною, дружину Птолемея Філадельфа в образі богині Ісиди. Можливо, статуя була подарунком єгипетського царя²¹. Ця статуя відносилася до тих художніх творів, що відбили запровадження в Єгипті культу обожнення царів династії Птолемеїв. Брат і сестра Птолемей Філадельф і Арсиноя, що одружились, уподібнювались Осірісу та Ісиді, божественній парі, котра перебувала в таких самих родинних зв'язках. Це чудово виразив ювелір, що виготовив знамениту каменю Гонзаго, яка нині зберігається в Ермітажі (мал. 5). Видатний митець III ст. до н. е. вирізав на рідкісному за величиною і красою шматку багаточислового агату ідеалізований парний портрет царя і цариці. Лаврові вінки, що увінчують їхні голови, служать знаком обожнення царського подружжя²².

У багатьох грецьких містах Серапіс (у написах із Північного Причорномор'я його ім'я пишеться «Сарапіс») став одним з досить популярних богів елліністичного часу. Його культ з'явився в Єгипті внаслідок діяльності Птолемеїв, котрі намагалися зблизити вірування місцевого населення і прибулих туди греків. Серапіс мав спільні риси з кількома грецькими богами, передусім із Зевсом, а також єгипетським Осірісом, тому шанування Серапіса поєднувалось із культом Ісиди, дружини і сестри Осіріса. Вона вважалася покровителькою мореплавства і морської торгівлі, богинею плодючості й володаркою душ померлих. В її образі греки вбачали спільні риси з Деметрою (Нер. II, 59, 156) і з Афродітою в іпостасі покровительки мореплавства, добре відомої в античних полісах Північного Причорномор'я²³.

Під впливом зв'язків з Єгиптом і поширеної в елліністичну добу загальногрецької тенденції включати до свого пантеону східні божества²⁴ жителі Північного Причорномор'я почали шанувати єгипетських богів. Спочатку це робили приватні особи, а потім ці боги потрапили до сонму державних культів. Про це свідчать знайдені в Херсонесі присвятні графіті елліністичного часу²⁵ і мармурова плита середини III ст. до н. е., що, напевне, належала вітгарю, поставленому херсонеситом. Напис мовить: «Харміпп, син Притана [присвятив] за велінням божим Серапісу, Ісиді, Анубісу»²⁶. Про це ж свідчать знахідки з Тіри: теракота місцевої роботи, що зображує Серапіса²⁷, і два написи II – I ст. до н. е. про вдячне

Мал. 5. Птолемей Філадельф та його дружина Арсиноя.
Каменя Гонзаго. III ст. до н. е.

Мал. 6. Корабель «Ісида». Реконструкція
О. Хоккмана за фрескою з Німфею. III ст. до н. е.

приношення Серапісу, Ісиді й шанованим разом із ними богам, тобто Гарпократу і Анубісу (ІРЕ І². № 5)²⁸.

Нині збереглося найбільше свідчень про спілкування з єгиптянами мешканців Боспору. Про боспорян можна з упевненістю твердити, що вони відвідували Єгипет, як це відомо з писемних джерел III ст. до н. е. У написі з Фаюма, що відноситься до часів Птолемея I, серед грецьких найманців названо двоє боспорян – Ілоніх і Мольпагор. На думку Ю. Г. Виноградова, вони були противниками царя Евмела і після його перемоги стали політичними біженцями й відправилися служити до Єгипту²⁹. На папірусі з архіву Зенона, датованому 21 вересня 254 р. до н. е., є запис про послів, які прибули від царя Пересада II до Птолемея Філадельфа³⁰.

У листі Аполлонія до свого помічника Зенона йдеться про те, щоб той потурбувався про надання транспорту для поїздки боспорських і аргоських послів до храму Арсиної. Можливо, там проходило велике свято, яке хотіли показати тим послам. Таким чином, боспоряни бачили в Єгипті не лише Олександрію, а досить віддалені від неї міста, оскільки для подорожі знадобилися поряд з екіпажами в'ючні мули. Мету посольства в документі не названо. Одні вчені визначають завдання перемовин як намагання розмежувати сфери впливу в хлібній торгівлі³¹, інші вважають, що в той час Боспор уже не міг експортувати багато зерна, і послі домовлялися про найманців. В. П. Яйленко стверджує, що єгипетський корабель «Ісида», зображений на стіні німфейського святилища, привіз досвідчених найманців для боспорського війська, що потребувало підсилення у боротьбі проти варварів³². Висловлена також думка, що, навпаки, найманців для єгипетського війська вербували на Боспорі для поповнення надзвичайно великої армії Птолемея³³.

Та якими б не були цілі візитів послів від Перисада до Єгипту і корабля «Ісида» до Північного Причорномор'я, можна із впевненістю твердити, що деякі боспоряни могли розповідати про людність Єгипту за власними враженнями, а багато жителів Боспору спілкувались із прибульцями з Лівії. Останні за своїм етнічним походженням могли бути еллінами, македонцями чи єгиптянами, можливо, на найважчих роботах на кораблях використовували негрів. Однак усі вони розмовляли грецькою, тому що ця мова була офіційною й об'єднувала всі групи населення в птолемеївському Єгипті. Таким чином, між прибульцями і місцевим населенням не існувало мовного бар'єру.

Гавані античних міст Північного Причорномор'я заповнювали порівняно невеликі торгові судна й військові кораблі. Їх зовнішній вигляд можна уявити за малюнками на стіні вже згаданого німфейського

——— НАЙДАВНІШІ ВІДОМОСТІ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І

святилища та іншими зображеннями³⁴. Прибуття на Боспор величезного корабля з Єгипту було надзвичайною подією, яку, безсумнівно, обговорювали всі жителі. Греки завжди вирізнялися підвищеним інтересом до всього незвичайного. Аристотель (fr.83 Rose) глузував над безліччю роззяв, котрі, дізнавшись про появу в порту корабля з далеких країн, збігалися туди послухати розповіді мореплавців. Певна річ, боспоряни намагалися роздивитися рідкісне судно й поспілкуватися з його екіпажем. Про це стало відомо з розкопок німфейського святилища богів, котрі протегували мореплавству. Сам будинок і малюнки на його стіні синхронні часу правління Перисада II, що відправив своїх послів до Єгипту. Ім'я цього царя збережене в графіті на стіні святилища.

На уцілілій частині штукатурки збереглося безліч написів і малюнків, прокреслених відвідувачами святилища. Серед малюнків переважають зображення кораблів: більше 30 невеликих парусних суден і величезний корабель з написаною на його борту назвою «ΙΣΙΣ» (Ісида). Малюнок єгипетського корабля виконано явно з натури, його автор добре знав морську справу, хоча й не мав видатних художніх здібностей (мал. 6). Він детально намалював військову трієру, названу ім'ям найбільш шанованої богині птолемеївського Єгипту. Трієра мала два тарани, сягала в довжину не менше 60 м і могла йти під вітрилами і на веслах. Гребці розташовувалися на кожному боці в три яруси, і в кожному сиділо по 27 чоловік³⁵. Сказане дає уявлення про незвичайну величину судна і його численну команду. З цього можна зробити висновок, що багато боспорян мало можливість поспілкуватися з прибульцями з Єгипту.

Отже, можна стверджувати, що з найдавніших часів греки у Північному Причорномор'ї мали певне уявлення про населення Лівії з фольклорних переказів та епічних поем, знайомих кожному з дитячих літ. Перші оповіді очевидців слід пов'язати з купцями з Мілета та інших іонійських міст, які привозили товари з Навкратіса. Від них стало відомо про зовнішній вигляд деяких народів Африки, їхні прикраси, тканини для одягу й пахощі. Печатки у вигляді скарабейів знайомили з віруваннями єгиптян та їхньою особливою писемністю. У III ст. до н. е. документально засвідчені подорожі боспорян до Єгипту і єгиптян до міст Північного Причорномор'я. Тоді тут дізналися не лише про те, як виглядають жителі Лівії та про їхні міфічні діяння, а й про багато подробиць життя і зовнішній вигляд єгипетських царів і цариць та їхніх підданих. Унаслідок безпосередніх контактів стало відомо про єгипетське військо і флот, а також про чужоземних богів, культу яких почали поширюватись і на північній окраїні грецької ойкумени. У римську добу безпосередні

зв'язки перериваються, і знання в Причорномор'ї про населення Лівії стають досить обмеженими.

-
- ¹ Дитмар А. Б. География в античное время. – М., 1980. – С. 36.
 - ² Stäler K. Tierbilder. Griechische Vasen aus Westfälischen Sammlungen. – Münster, 1984. – S. 220.
 - ³ Лосева Н. М. Аттическая краснофигурная керамика Пантикапея из раскопок 1945–1958 гг. // Материалы и исследования по археологии СССР (далі – МИА). – 1962. – № 103. – С. 171.
 - ⁴ Zahn R. Hellenistische Reliefgefäße aus Südrussland // Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts. – Berlin, 1908. – № 23. – S. 76.
 - ⁵ Ростовцев М. И. Античная декоративная живопись на юге России. – СПб., 1914. – № 145.
 - ⁶ Перелік усіх цих ваз див. у кн.: Шталь И. В. Эпические предания древней Греции. – М., 1989. – С. 90.
 - ⁷ Фармаковский Б. В. Архаический период в России // Материалы по археологии России. – 1914. – № 34. – С. 18; Пиотровский Б. Б. Древнеегипетские предметы, найденные на территории Советского Союза // Советская археология. – 1958. – № 1. – С. 23–26; Алексеева Е. М. Предметы из египетского фаянса VI–IV вв. до н. э. в Северном Причерноморье // Краткие сообщения Института археологии АН СССР (далі – КСИА). – 1972. – № 130. – С. 50.
 - ⁸ Большаков А. О., Ильина Ю. И. Египетские скарабеи с острова Березань // Вестник древней истории (далі – ВДИ). – 1988. – № 3. – С. 65–67.
 - ⁹ Борисфен – Березань. Начало античной эпохи в Северном Причерноморье. – СПб., 2005. – С. 117. – № 205.
 - ¹⁰ Boardman J. Athenian black-figure vases. – London, 1985. – № 99.
 - ¹¹ Frank K.M., Snowden J. Ancient views of Nubians // Expedition. – 1993. – Vol. 35. – № 2. – P. 45. – Fig. 7.
 - ¹² Худяк М. М. Терракоты // Ольвия. – 1940. – С. 95–96. – Рис. 76; Горбунова К. С. Аттические вазы в форме человеческих голов из собрания Эрмитажа // Труды государственного Эрмитажа. – 1962. – Т. 7. – С. 39; Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии. – Киев, 1989. – С. 134.
 - ¹³ Герцигер Д. С. Четыре фигурных сосуда из Ольвии // Художественная культура и археология античного мира. – М., 1976. – С. 86–91.
 - ¹⁴ Горбунова К. С. Аттические алабастры, найденные в некрополях Северного Причерноморья // Из истории Северного Причерноморья в античную эпоху. – Л., 1979. – С. 37–39. – Рис. 1, 3; Corpus Vasorum Antiquorum. Russia. – 2001. – P. 42–43. – Tabl. 37, 5.
 - ¹⁵ На краю ойкумены. Греки и варвары на северном берегу Понта Эвксинского. Каталог выставки. – М., 2002. – № 173; Копейкина Л. В. Золотые бляшки из кургана Куль-Оба // Античная торевтика. – Л., 1986. – С. 61.

——— НАЙДАВНІШІ ВІДОМОСТІ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І

- ¹⁶ Известия императорской археологической комиссии (далі – ИАК). – 1903. – №. 8. – С. 38. – Рис. 30; Круглов А. В. Необычные античные вазы // Боспорский феномен. – СПб., 2004. – С. 104–108. – Рис. 1.
- ¹⁷ Круглов А. В. Указ. соч. – С. 105.
- ¹⁸ Неверов О. Я. Группа эллинистических бронзовых перстней из собрания Эрмитажа // ВДИ. – 1974. – № 1. – С. 106–115; Трейстер М. Ю. Боспор и Египет в III в. до н. э. // ВДИ. – 1985. – № 1. – С. 131.
- ¹⁹ Неверов О. Я. Указ. соч. – С. 114.
- ²⁰ Литвиненко Ю. Н. Птолемеевский Египет и Северное Причерноморье в III в. до н. э. // ВДИ. – 1991. – № 1. – С. 23.
- ²¹ Виноградов Ю. Г., Золотарев М. И. Божественная египетская триада в Херсонесе Таврическом // Сиссития: Сборник статей памяти Ю. В. Андреева. – СПб., 2000. – С. 286.
- ²² Неверов О. Я. Геммы античного мира. – М., 1983. – С. 73–75.
- ²³ Русяева А. С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху. – Киев, 2005. – С. 308.
- ²⁴ Виноградов Ю. Г., Золотарев М. И. Указ. соч. – С. 286.
- ²⁵ Соломоник Э. И. Некоторые группы граффити из античного Херсонеса // ВДИ. – 1976. – № 3. – С. 136. – Рис. 13.
- ²⁶ Виноградов Ю. Г., Золотарев М. И. Указ. соч. – С. 284.
- ²⁷ Клейман И. Б. Статуэтки из Тиры // Терракоты Северного Причерноморья. – М., 1970. – С. 26. – Табл. 2,2.
- ²⁸ Иванчик А. И., Самойлова Т. Л. Указ. соч. – С. 286.
- ²⁹ Виноградов Ю. Г., Золотарев М. И. Указ. соч. – С. 286.
- ³⁰ Skeat T. C. Zenon Archive. № 1973 // Greek Papyri in British Museum. – Т. 7. – London, 1974.
- ³¹ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. – М.; Л., 1949. – С. 77; Шургая И. Г. Вопрос боспоро-египетской конкуренции в хлебной торговле Восточного Средиземноморья раннеэллинистической эпохи // КСИА. – 1974. – № 38. – С. 51.
- ³² Яйленко В. П. Ольвия и Боспор в эллинистическую эпоху // Эллинизм. Экономика, политика, культура. – М., 1990. – С. 303.
- ³³ Литвиненко Ю. Н. Указ. соч. – С. 25.
- ³⁴ Петерс Б. Г. Морское дело в античных государствах Северного Причерноморья. – М., 1982. – С. 133–146.
- ³⁵ Грач Н. Л. Открытие нового исторического источника в Нимфее // ВДИ. – 1984. – № 1. – С. 81–88.